

SHUHRAT MATKARIMNING DIALEKTIZMLARDAN FOYDALANISH MAHORATI

Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna,

f.f.d. (PhD), Urganch davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti

Reyimboyeva Zulayho Odilbek qizi,

Urganch davlat universiteti Lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotining yetuk namoyondalaridan biri Shuhrat Matkarim o‘z asarlarida qo‘llanilgan xalq shevasiga xos bo‘lgan so‘zlardan qay darajada mohirona foydalana olganligi borasida so‘z ketadi. Shuningdek, har bir fikr o‘ziga xos namunalar bilan ochib boriladi. Undan tashqari maqolada asarda qo‘llanilgan ba’zi bir shevaga xos so‘zlarning izohlari ham mavjuddir.

Kalit so‘zlar: “Indamas”, “Yilon”, “Otamdan qolgan dalalar”, tiskinish, chullik, xuligan, vaqti xo‘sh.

Badiiy asarning xalqchilligini ta’minlashda xalq tilining turfa vositalari, xususan, sheva so‘zlari ham alohida o‘rin tutadi. Badiiy asar tilining tasviriyligi, ifodaliligi, qahramonlar nutqining individuallashganligi ko‘p jihatdan o‘rinli va me’yorida qo‘llangan sheva unsurlariga bog‘liq. “Badiiy adabiyot tilini boshqa lug‘aviy qatlamlar singari dialektizmlarsiz ham tasavvur qilib bo‘lmaydi. Dialektizmlar personaj nutqining individualligini ta’minlash jarayonida uslubiy bo‘yoqdorligi jihatidan boshqa nutq vositalaridan sezilarli darajada ajralib turadi”. (Umurqulov B. Badiiy adabiyotda so‘z, 1983.)

Xalqning jonli tili - shevalarni bilish, dialektal leksikadan boxabar bo‘lish yozuvchi va shoirlar asarlari satrlariga singdirilgan ma’noni chuqurroq anglashda, asarda tasvirlanayotgan voqea-hodisalar milliy koloritiga kirib borishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Chunki adib va yozuvchilar, avvalambor, ma’lum bir sheva vakili hisoblanishadi.

Yozuvchi o‘z qahramonlarini o‘zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so‘zlarni ishlatadi. Sheva so‘zlari mahalliy kolorit, hududiy mansublikni o‘zida aniq aks ettirish bilan birga badiiy nutqda muayyan estetik funksiyani bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qimmat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me’yori, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dialektizmlarning qo‘llanishi bilan bog‘liqdir.

Yozuvchi va shoirlar o'z his-tuyg'ularini ifodalashda, o'z qahramonlari yashagan muhit hamda ular nutqining o'ziga xosligini ko'rsatib berishda shevaga xos so'zlar, ya'ni dialektizmlardan foydalanishini Xorazm adabiy muhitining yetuk vakili Shuhrat Matkarimning "Indamas" va "Yilon" qissalari misolida ko'rishimiz mumkin.

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyligining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlarini bayon qilish jarayonida muayyan shevaga murojaat qilishlari e'tirof yetib kelinadi. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu yesa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda shevaga xos unsurlardan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adiblar dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni:

- 1) dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili yekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida;
- 2) adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi.

Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan asarlar mavjud. Bunga J. Sharipovning "Xorazm", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini ham keltirish mumkin.

Dialektal so'zlarni badiiy adabiyotda qo'llashda yozuvchilar turli usullardan foydalanadilar. Ayrim mualliflar shevaga oid so'zlarni izohsiz ishlatgan bo'lishsa, ayrimlari sahifa tagida uning ma'nosini ham keltirib boradilar. Sh.Matkarimning "Indamas" asarida ularning izohi havola tarzida keltirilgan. Mas, "Ochig'ini aytganda otini eshitgandanoq bolalar yig'idan to'xtab, kattalarning tani - badaniga bir *tiskinish*¹ tushadigan Poqqi mapiyga bu shaharda nafaqat qo'l ko'tarish, balki uning gapini ikki qilishga jur'at etadigan odam bo'lishi mumkinligini o'ylash ham mushkul edi."

Ushbu misolda qo'llanilgan *tiskinish* so'zi ijodkor izoh berganiday, Xorazm shevalarida *qo'rqib titrash* ma'nosini ifodalaydi.

Asardan bunday misollarni ko'plab keltirishimiz mumkin: "Qarang, o'sha mapiyni o'zidan ham zo'rroq bir bandit, *xuligan*, bosqinchi emas, balki bir *ipirisqi*, kechqurun bog'ining to'ridagi hojatxonaga yolg'iz borishga qo'rqadigan, shu paytgacha borligini ota-onasi, oilasi, atrofidagi uch-to'rt kishidan bo'lak hech kim bilmaydigan bir *chullik*² bola o'ldirgan." (1-b)

Mazkur misolda qo'llanilgan Xorazm shevalariga xos *xuligan* so'zi adabiy tilda bezori ma'nosini ifodalasa, *ipirisqi* yaramas, tuban kimsa; *chullik* esa qiltiriq, ozg'in ma'nolarini anglatadi.

¹ tiskinish – qo'rqib titrash

² chullik - qiltiriq

Shuni ta'kidlash lozimki, dialektizmlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalaridan biri bo'lib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi hamda adabiy tilga o'zlashib ketishi mumkin.

Shuhrat Matkarim asarlarda turli xil o'xshatish xarakteridagi iboralardan ham unumli foydalangan. Masalan: "**Quyoshdan qochgan kalamushday**, issiq va xatarsiz inida – o'z uyida sassizgina, pisir-pisir, misir-misir oshini oshab, yoshini yashab yurgan edi."

"Farhod bir dovdirdi-yu, lekin darrov o'zini qo'lga oldi, bir muddat **suvga cho'kkan toshday** qilt etmay o'ltonda o'tirdi."

"Otasi esa **yomg'irdan qochgan musichaday** egnini qisib, juda o'ng'aysiz bir alpozda mudrardi."

Shuhrat Matkarim ijodida faqat Xorazm hududiga mansub bo'lgan, boshqa shevalarda uchramaydigan iboralar ham qo'llanilganligini kuzatishimiz mumkin. Masalan: "**O'ldirilgan to'ygan to'qliday** dum-dumaloq, kuchi ichiga sig'may, betlaridan qon tepchib turgan bir devday odam bo'lsa. Havvo-o, shunday."

"Ko'plar avvaliga bu gapga, **kes kallam**, ishonmadilar."

"O'n yil o'qib biror marta bo'lsa ham koyish eshitmadi. Ikki, uch olmadi, faqat to'rt va besh oldi. Ko'proq besh. Hamisha maqtov eshitdi. Shunday etib vaqt o'tabardi, otaning ham, onaning ham **vaqti xo'sh¹**, farzandlaridan ko'ngli to'q edi."

"Indamas" qissasida xonadon xo'jasi Sheralining otasi Qilich o'tkir portretini chizishda ham mana shunday o'xshatish va iboralarni o'z o'rnida qo'llay olgan: "Maqtanishni kasb qilgan va gaplari ahmoqona va mantiqsizligi vajidan **uchakdan po'stak tashlanganday²** taassurot qoldirardi. Shuning uchun laqabi po'stak edi. Po'stak bo'lganda ham qurib kuya yegan va hayot nishoni qolmagan po'stak. O'ziga qarasangiz, tan olinmagan buyuk faylasuf va ulug' yozuvchi edi."

"Qilich ota qarasa, bir o'ris o'tiribmish mung'ayib. **Igna yutganmi va yo qo'tir bosgan kuchukday** emish. Shu darajada aftoda emish ko'rinishi."

"O'ris Xorazmda necha kun yursa, boshiga **cho'qmor bilan urilgan laqqaday melong³** yurgan emish, hech o'ziga kelmabdi."

Umuman olganda, Xorazm adabiy muhitining yetuk vakili Shuhrat Matkarim ijodida dialektizmlardan ham unumli foydalanilgan bo'lib, ushbu lisoniy birliklar adabiy tilning boyishida muhim manba bo'la oladi.

¹ vaqti xo'sh -xursand

² uchakdan po'stak tashlanganday – kutilmaganda bemavrid aytilgan mantiqsiz gap

³ Melong – hud-behud

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961.
2. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007.
3. Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Урганч, 1999.
4. Маҳмудов Н. “Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули” // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. №3. – Б.19 -24.
5. Шобдурраҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Фан, 1962.